

Discussie: Vergeten land Gaten in de kaas

CHRIS DE BONT

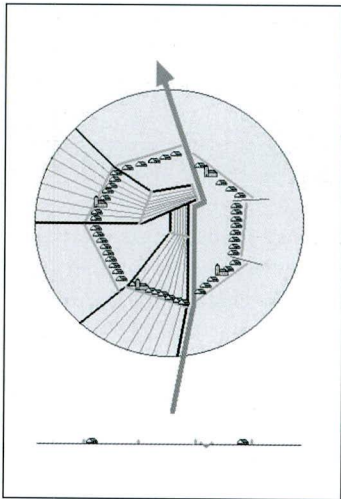
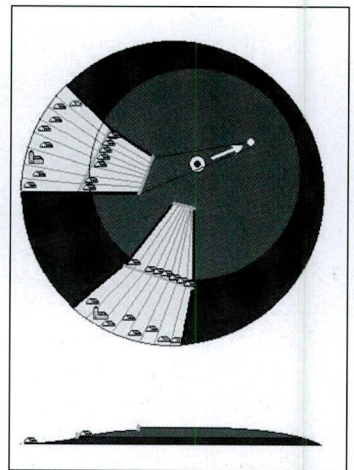
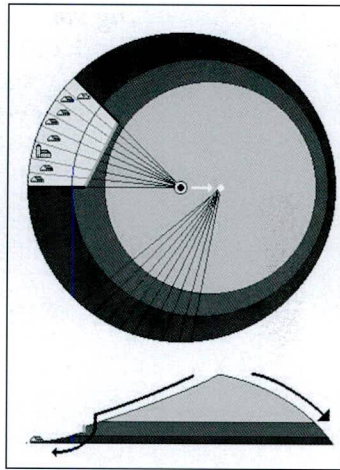
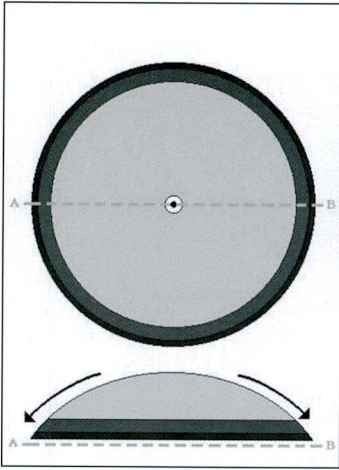
Reactie op de bespreking van Guus Borger van Chris de Bont, 2008. Vergeten Land; ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350). Dissertatie Wageningen Universiteit in het HistorischGeografisch Tijdschrift, 27e jaargang (2009), nr. 3, p. 138-141.

Er is een gezegde dat luidt dat je stil moet zitten als je wordt geschoren. Omdat Guus Borger bij de bespreking van mijn proefschrift *Vergeten Land* volgens mij een wat al te bot mesje heeft gebruikt ben ik blij dat ik de gelegenheid heb gekregen om daarop te reageren. Enige scheerschade neem ik daarbij voor lief. Hoewel Borgers recensie mij vooral heeft verbaasd, heeft hij op een aantal punten gelijk. Het is inderdaad jammer dat er geen index op mijn meer dan zeshonderdvijftig pagina's tellend verhaal is opgenomen, maar om daar nu direct de wetenschappelijke waarde van het geschrevene aan te verbinden (*Het ontbreken van een register schaadt dan ook de wetenschappelijke bruikbaarheid van het boek. Het is onmogelijk om een boek te schrijven als de auteur zelf niet overtuigd is van de kracht van zijn argumenten*) gaat wel wat ver, temeer daar de namen van de meeste paragrafen een geografische aanduiding bevatten. In de ingekorte publicatiesuitgave, welke binnen niet al te lange tijd zal verschijnen, zal een index niet ontbreken (De Bont, i.v.). Over de door hem breed uitgesponnen kwestie van het nut en de noodzaak van het aantal cross-verwijzingen valt een boom op te zetten. Als Borger zich afvraagt of de gemiddelde lezer zich na enkele honderden pagina's een eerder voorbeeld nog wel kan herinneren, schat hij deze lager in dan ik. Bijna tweeduizend noten leken mij toch al rijkelijk veel. Vaak verwijs ik in de tekst terug naar de relevante afbeelding. Substantiël zijn zijn opmerkingen over de wijze waarop ik in zijn ogen te lichtvoetig de ijzeren wetenschappelijke wetmatigheden van een zo omvangrijke studie in wat meer bloemrijke taal -in de ik-vorm- heb verwoord, in plaats van een aantal vragen in staccato-zinnen in het eerste deel te stellen, welke

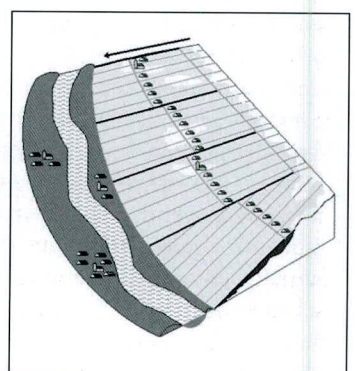
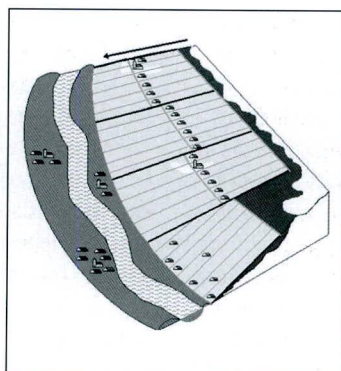
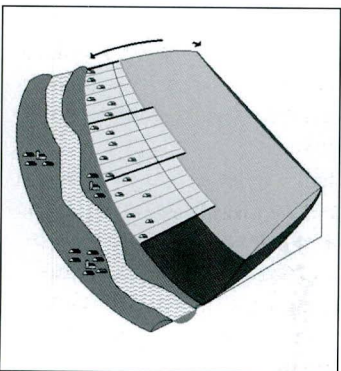
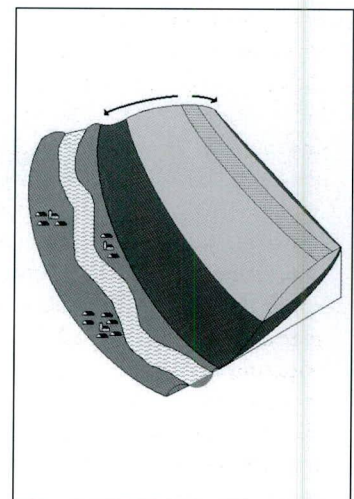
beantwoord worden in dito vorm in het laatste. Hij kan kennelijk de weg niet vinden in de opbouw en structuur van mijn dissertatie. Toch spreekt de vrijere naamgeving van de verschillende hoofdstukken en paragrafen anderen juist weer aan, die er een aansporing in zien om door te lezen. Misschien toch meer een kwestie van smaak en temperament?

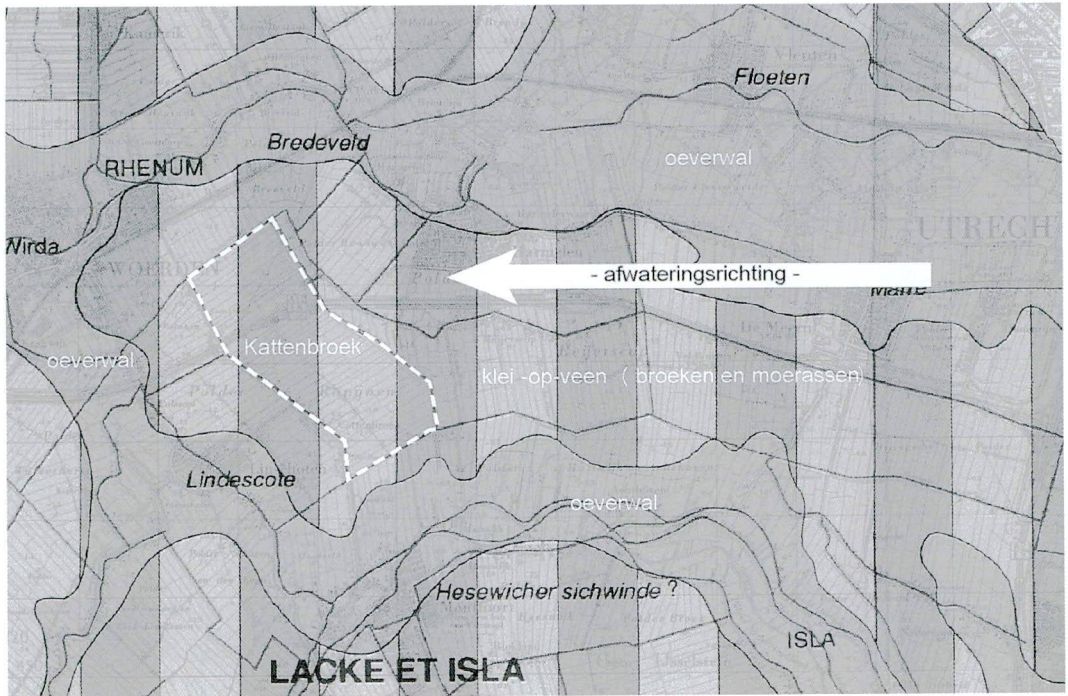
Hoe dan ook, centraal in mijn dissertatie staat de vraag hoe om te gaan met het gegeven dat historische bronnen over de (oudste fasen van de) middeleeuwse agrarische veenontginningen, waardoor een aanzienlijk deel van het westnederlandse landschap zijn inrichting heeft gekregen, praktisch ontbreken. Toch is deze inrichtingsactiviteit wel in beeld te brengen door het zogenaamde 'topografisch archief' - dat is het samenspel van topografische elementen, als sloten, dijken, wegen, waterlopen, zoals zich dat op huidige, maar beter nog op de midden 19e-eeuwse kaarten aan ons voordoet - in beschouwing te nemen. Dat vraagt, zoals elk archief, wel enige toelichting over waar en hoe bepaalde zaken zijn te vinden en hoe deze mogen worden gelezen en geïnterpreteerd. In deel twee van mijn dissertatie werk ik in tweehonderdvijftig pagina's die toelichting en de problemen die daarmee samenhangen uit, maar geef ik ook aan hoe -uiterst kritisch- wèl met de topografica op de 19e-eeuwse kaarten kan worden omgegaan.

Enkele ontginningsfasen van een veenkoepel, een veenrug uitwiggend tegen een stuwwal (zogenaamde veenregressie) en van een veenvlakte, waarbij de door de ontginnende mens veroorzaakte bijbehorende landschapsdynamiek is weerspiegeld in de verkavelings- en afwateringstructuur en in de veranderingen in het veen (De Bont, 2008, p. 199-226).

	hoogste punt
	ontginningsboerderij
	ontginningsloot
	zijgade
	achtergade
	nieuwer hoogste punt
	voedselrijk veen
	voedselrijk/-arm veen
	voedselarm veen
	voorgenomen ontginning
	stuwwal
	dorp
	rivier
	oeverwal
	voedselarm veen
	voedselrijker veen
	hoogste punt/kam
	afwateringsrichting

De vanuit waterstaatstechnisch oogpunt bekeken nogal droevige historisch-landschappelijke ligging van de polder Kattenbroek in de volle middeleeuwen, op een uitsnede uit de Historische Landschapskaart van het Nedersticht (De Bont, 2008, afb. 152).

Ik introduceer daarbij een drietal ontginningsmodellen met hun ideaaltypische historisch-topografische *formats*, uitgaande van strak omschreven historisch- en fysischgeografische randvoorwaarden. Kernbegrip daarbij is de veronderstelling dat de middeleeuwse ontginning zich gedroeg als een pragmaticus, die zich bij het ontwateren van het rauwe veen liet leiden door de eigenschappen van een, afgezien van de veen- en klei-op-veenvlakten, oorspronkelijk nogal reliëfrijk veenlandschap. Natuurlijk ben ik me bewust van het feit dat deze topografische ideaaltypen niet zomaar in het 19e-eeuwse landschap konden worden opgezocht en herkend. Ik heb naast het uitwerken van de topografische ontginnings-*formats* niet voor niets uitgebreid

aandacht besteed aan de landschapsgedynamiek die vanaf de middeleeuwse ontginningsperiode in de (voormalige) veengebieden tot ver in de 19e eeuw kon optreden, waardoor de 'leesbaarheid' van het sub-recente topografisch archief ernstig kon zijn aangetast. Gewapend met deze kennis bleek het zeer wel mogelijk om middeleeuwse topografica uit het 19e-eeuwse kaartbeeld los te weken en als onafhankelijk bron bij de beschrijving van de genese van de veengebieden te gebruiken.

Bij deze benadering staat steeds voorop dat wat op basis van deze gegevens kan worden verondersteld, wel 'geografisch moet kunnen' – een rivier stroomde ook in het verleden nooit van beneden naar boven – maar ik heb bij twijfel een geografisch getinte verklaring laten prevaleren. Zo hebben Horsten en Van der Linden in 1977 de historischtopografische ontwikkeling van de polder Kattenbroek tussen Woerden en Linschoten en de versnippering van het verkalingsbeeld na de ontginning voornamelijk

verklaard vanuit een rechtshistorisch perspectief, namelijk door erfdeling. Ik heb aannemelijk gemaakt dat een verslechterende waterberging in deze polder, welke het natuurlijk afvoerputje is van het klei-op-veengebied tussen de stroomruggen van de Kromme en Leidse Rijn en de Hollandse IJssel alleen opgevangen kon worden in een verder versnipperd slotenpatroon, met daardoor een groter oppervlak aan waterberging, maar steeds minder land. De eigendomsverhoudingen pasten zich aan het veranderende en verdichtende slotenpatroon aan en niet andersom, zoals Horsten en Van der Linden veronderstelden. Het is slechts één van de vele voorbeelden van ontmythologisering van de ontginnings-, bewonings- en waterstaatsgeschiedenis van de westnederlandse

De brede zijdwende Zuidewijn in de middeleeuwse agrarische veenontginning van de Langstraat en de daarbinnen, de opschuivende ontginning volgend, de eveneens opgeschoven versterkte huizen
(De Bont, 2008, afb. 97)

veengebieden die ik in mijn dissertatie heb kunnen aanstippen. Soms, bij het totaal ontbreken van historische gegevens, alleen als ‘nuchtere’ hypothese, maar soms met behulp van historisch-ruimtelijke analogieën wel verder onderbouwd. Borger trapt met kracht een open deur in met zijn opmerking: *Een zwak punt is echter dat deze dissertatie bestaat uit hypothesen die gebaseerd zijn op de herkenning en interpretatie van bepaalde vormen in het topografisch archief en op veronderstellingen omtrent de landschappelijke gesteldheid van het gebied rond Amsterdam omstreeks 800 na Chr. Beide uitgangspunten zijn in wetenschappelijk opzicht volstrekt legitiem, maar bieden geen sterke basis voor harde uitspraken.*

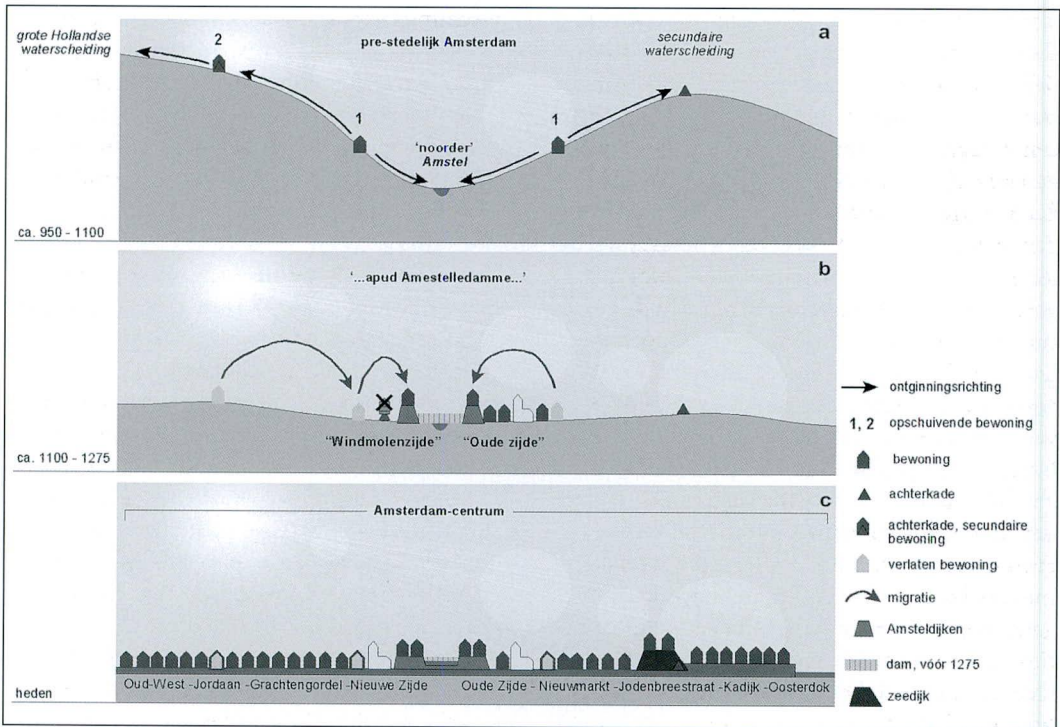
In het tweede deel van mijn uit vier delen bestaande dissertatie bied ik een historisch- en fysischgeografisch (paleogeografisch) onderbouwde set van in het sub-recente topografisch archief te herkennen historischtopografische formats. Om dit werk te omschrijven als: *Geef*

mij een kaart en ik vertel je de geschiedenis..., zoals Borger onder verwijzing naar het Göttinger debat uit 1961 suggereert, moet ik op z'n Amsterdams toch afdoen als een gotspe. Ik ga in een paragraaf met de alleszeggende titel *Vorm en verhaal, of vorm versus verhaal* (De Bont, 2008, p. 119 e.v.) dieper in op de mogelijkheden van en valkuilen bij het analyseren en interpreteren van vormen in het topografisch archief. Daarbij verwijs ik naar Speks mooie bespreking van de werkelijke betekenis van het Göttinger debat (Spek, 2004, p. 615-616), aan de hand van een recentere publicatie over de ontstaansgeschiedenis van de zogenaamde Rundlingen in het Duitse Wendland onder Hamburg (Meibeyer, 2001). Dit was eens een van de paradepaardjes van de vormherkende en daaraan 'van alles' ophangende klassieke Duitse historische geografie. In de overige paragrafen van dit hoofdstuk (*Sloten in het veen*) worden de betekenis van het slotenpatroon en de wijze waarop daar door verschillende onderzoekers tegenaan werd gekeken uitvoerig uit de doeken gedaan (De Bont, 2008, p. 119-136). Feitelijk is een telkens terugkerend mantra in mijn dissertatie de waarschuwing voor een te gemakkelijke betekenisgeving van vormen in het sub-recente topografisch archief zoals dat van midden 19e-eeuwse topografische kaarten is af te lezen. Ik beschrijf niet alleen de topografische vormen, hun historische achtergrond en hun jongere dynamiek, maar toets ze constant aan een aantal fysischgeografische wetmatigheden, die op hun beurt ook allemaal kritisch tegen het licht zijn gehouden. Natuurlijk moest ik met behulp van vorm-analogieën daartoe wel door heel West-Nederland springen, omdat er nu eenmaal te weinig schriftelijke of archeologische bronnen over deze periode voorhanden zijn om al deze vormen en hun vormgevers *in loco* hun plaats in de geschiedenis te geven. Waarom Borger dat als een zwakgebod aanduidt verbaast mij zeer. Als ik bijvoorbeeld het voor het begrijpen van de middeleeuwse agrarische veenontginningen in reliëfrijke venen belangrijke topografische

verschijnsel van de *brede zijdwende* uitwerk, kon ik gelukkig teruggrijpen naar een eerder door mij beschreven historische geografie van de Langstraat (De Bont, 1993, p. 23-34, zie ook: De Bont, 2009b), waarin deze bijzondere topografische constellatie in het ambacht Zuidewijn niet alleen historischtopografisch, maar ook historisch en archeologisch is verankerd. Aan de hand van vele voorbeelden heb ik op zorgvuldige wijze een historischtopografische gereedschapskist gevuld waarmee het *Vergeten Land* – dat juist Borger deze term niet begrijpt valt me tegen – door mij kon worden gereconstrueerd. In het vierde deel van mijn proefschrift, met de verduidelijkende titel *Hervonden landschappen?*, vraag ik me af in hoeverre de in deel III behandelde historische geografie van Amsterdam en wijde omgeving dit instrumentarium heeft aangetast of het staal ervan juist heeft gehard.

Ik kan mij niet voorstellen dat de nogal stevig polemische wijze waarop ik een aantal vraagstukken in mijn proefschrift opvoer Borger heeft afgeschrikt om in te gaan op mijn visie op de ontginnings-, bewonings- en waterstaatsgeschiedenis van het gebied tussen de Kennemerduinen en het Gooi, met bijzondere aandacht voor de vóór- en vroegste geschiedenis van Amsterdam en directe omgeving. Juist omdat hij zich in het verleden ook wel eens in wat meer algemene zin heeft uitgelaten over de historische geografie van dit gebied (Borger, 1987) – onlangs mengde hij zich nog in een wat premature discussie over de aard van de Amstel en de ouderdom van de ontginningen in Amsteland in het maandblad *Ons Amsterdam* (De Baar, 2007a en b) – heeft het mij verbaast dat hij mijn nuchtere, zorgvuldig opgebouwde, voor iedereen navolgbare en daardoor bekritisserbare beredenering van de landschappelijke ontwikkeling in relatie tot menselijke ingrepen – de reconstructie van het veenlandschap rond 800 na Chr, de ontginning van de venen en, belangrijk daarbij, het waterbeheer – afdoet met

Schematische voorstelling van de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van Amsterdam-centrum vanaf circa 1000 na Chr., met rechts de Oude Kerk en links de Nieuwe Kerk (De Bont, 2008, afb. 379a-c).

de vermelding dat ik daar tweehonderd pagina's voor nodig had. Niets over mijn reconstructie van de oudste fasen van de Haarlemmermeer die zo'n vier eeuwen verder teruggaat dan de fameuze van Ramaer uit 1892, of over mijn visie op de werkelijke locatie van het oudste Sloten bij Amsterdam, nadat twee eerdere archeologische zoektochten naar deze in het begin van de 11e eeuw vermelde dochter van Velsen waren mislukt; geen woord over de historiografie van een gegraven deel van de Amstel, de aard van het IJ in de vroege middeleeuwen en mijn zienswijzen hierop; niets over de problematische rol van de oudste archeologie in de veengebieden (welke meestal niet nauwkeuriger is te dateren

dan 'tussen 1000 en 1300') in relatie tot de datering van de ontginningen in het algemeen en die van de voor- en vroegste geschiedenis van de stad Amsterdam in het bijzonder; niets over de ontginningen aan weerszijden van de Amstel, of de wijze waarop het ergens op de Portugees-Israëlitische begraafplaats in Ouderkerk gelegen en daarom nooit op te graven kasteel van de Heren van Amstel vanuit de historische geografie door mij een extra onderbouwing krijgt; zelfs geen enkele vreugde over de door mij *en passant* teruggevonden ringwalburg van Velsen (XIA: Velisinburch) en de relatie daarvan tot de al in de 8e eeuw genoemde oude moederkerk Velsen (Felisa), en nog zoveel meer. Ik daag Borger uit om mijn hypothesen lek te prikken, graag zelfs. Anderen hebben de handschoen gelukkig al opgepakt.

Toen de oudst bewaard gebleven oorkonde van Amsterdam – het tolprivilege van Floris V uit

1275 – werd geschreven (Oorkondenboek Amsterdam, nr. 1) was het gebied waarin de stad zou ontstaan al zeker twee tot drie eeuwen door boeren in gebruik genomen. Dit bronnenmanco is symptomatisch voor de ontginningsperiode van de meeste veengebieden in laag-Nederland. In mijn proefschrift komt regelmatig naar voren dat er vaak moeilijk te slechten scheidslijnen bestaan tussen een historische en archeologisch getinte aanpak van deze oudste fase in de cultuurlandschapsgeschiedenis, en een meer geografische. Toch kunnen deze disciplines niet zonder elkaar. Dit is een van de kernthema's van mijn proefschrift. De beoordeling van dit historischgeografisch proefschrift, waarin wordt getracht vat te krijgen op de aard en achtergronden van de middeleeuwse agrarische veenontginningen en haar ontginners, is te vergelijken met het keuren van een Emmentaler: kaas en gaten bepalen samen de specifieke smaaksensatie van dit verduurzaamde zuivelproduct. Elke wetenschapper die zich met het verleden bezighoudt moet leren, en kunnen leven met het feit dat door het simpelweg ontbreken van geschreven bronnen gaten in de 'kennis der historie', en dus hypothesen, onvermijdelijk zijn. Het is juist de charme van dit onderzoek, en van de Emmentaler. Het is jammer dat Borger zich bij het proeven van deze lekkernij heeft gefocust op enkele gaatjes, maar zich aan het keuren van de kaas niet heeft gewaagd.

Literatuur

- BONT, CHR. DE (in voorbereiding). Apud Amestelledamme – bij Amsterdam; een historische geografie van de veengebieden aan weerszijden van het IJ (800-1350 na Chr.).
- BONT, CHR. DE (2009a). Middeleeuws veen en middeleeuwse veenboeren; het topografisch archief als bron voor een driedimensionale reconstructie van het vroegmiddeleeuwse westnederlandse veenlandschap. In: Grondboor & Hamer (Veenspecial), jrg. 63, nr. 3/4, pp. 85-93.
- BONT, CHR. DE (2009b). Schoone cleijlanden bewasens met gras; een schets van de ontginnings-, bewonings- en waterstaatsgeschiedenis van de Langstraat. In: WIKAART, V., H. VAN ENGEN, K.A.H.W. LEENDERS, C.H.M. DE BONT, P.J.M. MARTENS, I.S. ZONNEVELD EN H. WERTHER. De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523) 'Nijet dan water ende wolcken'. Tilburg, pp. 47-61.
- BONT, CHR. DE (2008). Vergeten land; ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350). Dissertatie Wageningen Universiteit (in 2009 verschenen als Alterra Scientific Contributions, 27. Wageningen).
- BONT, CHR. DE (1993). '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...'; een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Geschiedenis van het Brabants Heem, deel 36. Waalre.
- BAAR, P.-P. DE (2007a). Is de Amstel deels een gracht; spectaculaire ideeën over Amsterdams oudste geschiedenis. In: Ons Amsterdam, nr. 2, pp. 48-52.
- BAAR, P.-P. DE (2007b). Het IJ ouder, de Linnaeusstraat jonger? In: Ons Amsterdam, nr. 6, pp. 242-245.
- BORGER, G.J. (1987). Ontgonnen, bedijkt, bebouwd; de agrarische voorgeschiedenis van het stedelijk gebied. In: HEINEMEIJER, W.F., EN M.F. WAGENAAR (RED.). Amsterdam in kaarten; verandering van de stad in vier eeuwen cartografie. Ede-Antwerpen, pp. 16-19.
- HORSTEN, F.H., EN H. VAN DER LINDEN (1977). Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattebroek. In: Geografisch Tijdschrift, nieuwe reeks 11, pp. 388-398.
- MEIBEYER, W. (2001). Rundlinge und andere Dörfer im Wendland; ein Begleiter zu den Siedlungen im Landkreis Lüchow-Dannenberg von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert. Billerbeck.
- OORKONDENBOEK AMSTERDAM. Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400, bezorgd door P.H.J. van der Laan, Amsterdam.
- RAMAER, J.C. (1892). De omvang van het Haarlemmermeer en de meren waaruit het ontstaan is, op verschillende tijden vóór de droogmaking. Amsterdam.
- SPEK, T. (2004). Het Drentse esdorpenlandschap; een historisch-geografische studie. Utrecht.